

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het Delftse Getijdenboek (1480)

Dlabacova, A.; Caers, B.; Hoftijzer, P.; Marion, O. van; Warnar, G.

Citation

Dlabacova, A. (2024). Het Delftse Getijdenboek (1480). In B. Caers, P. Hoftijzer, O. van Marion, & G. Warnar (Eds.), *Trouw aan de tekst* (pp. 107-116). Hilversum: Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4171679>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4171679>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Trouw aan de tekst

Historische letterkunde
in de praktijk

HET DELFTSE GETIJDENBOEK (1480)

Anna Dlabáčová

Het eerste in het Nederlands gedrukte boek, de Delftse Bijbel van 1477, is alom bekend en wordt terecht beschouwd als belangrijk cultureel erfgoed.¹ Zo'n drie jaar later, in april 1480, verscheen in Delft het eerste gedrukte getijdenboek in het Nederlands. Dit 'Delftse Getijdenboek', gedrukt door Jacob Jacobszoon van der Meer, één van de leden van het drukkersduo dat de Bijbeluitgave had verzorgd, was minstens even revolutionair.² De getijden in de vertaling toegeschreven aan Geert Grote waren in de late middeleeuwen qua populariteit ongeëvenaard. Schattingen van het aantal bewaard gebleven handschriften lopen uiteen van 800 tot 2.000.³ Frits van Oostrom bevroedt dat de oorspronkelijke aantallen van 'Geert Grottes Getijdenboek' boven de 10.000 uitkwamen.⁴ Bovendien waren de getijdenteksten voor veel lezers ook een vorm van bijbellectuur: de psalmen, die in de bijbeleditie van drie jaar eerder juist ontbraken, waren immers een belangrijk onderdeel van de getijden. De psalmen in de aan Grote toegeschreven getijdenvertaling (vierenvijftig volledig en zes gedeeltelijk) vormen zelfs de eerste vertaling van Bijbelteksten die in de noordelijke Nederlanden tot stand kwam.⁵ Deze vertaling stond aan de basis van het 'psalter van de moderne devotie', dat opmerkelijk genoeg slechts een paar maanden voor het getijdenboek, in februari 1480, door dezelfde drukker werd uitgebracht.⁶

★ Dit artikel maakt deel uit van het project 'Pages of Prayer: The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550 [PRAYER]' (projectnummer 101041517) van het onderzoeksprogramma Horizon Europe dat is gefinancierd door de European Research Council (ERC).

1 De Delftse Bijbel werd gedrukt door Jacob Jacobszoon van der Meer en Mauricius Yemantszoon van Middelborch (*Incunabula Short Title Catalogue* (hierna ISTC), <https://data.cerl.org/istc> (8 april 2024), iboo648000). M. van Duijn, *De Delftse Bijbel. Een sociale geschiedenis 1477 – circa 1550* (Zutphen: Walburg Pers, 2017) en Idem, 'De Delftse Bijbel (1477)', in P. Gillaerts et al. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Eeuwen van vertalen* (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2015), pp. 177-190.

2 Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 8 april 1480, 4" (ISTC, ihoo429300).

3 R. van Dijk, 'Het getijdenboek van Geert Grote. Terugblik en vooruitzicht', *Ons Geestelijk Erf* 64 (1990), pp. 156-194, aldaar p. 161.

4 F. van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300-1400* (Amsterdam: Bert Bakker, 2013), p. 492.

5 Van Dijk, 'Het getijdenboek van Geert Grote', pp. 167-168.

6 *Die duytsche souter*, Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 12 februari 1480 (ISTC, ipo1070000). Y. Desplenter, 'Lofzangen overghesedt en gheprent. Van Die duytsche souter (1480) tot Saily's Verscheyden Litanien

De beslissing van Jacob Jacobszoon van der Meer om het immens populaire getijdenboek in druk uit te brengen getuigt niet alleen van zakelijk inzicht, maar misschien nog wel meer van pionierszin. Van der Meers editie lijkt zelfs het allereerste volledig volkstalige getijdenboek te zijn geweest dat in Europa in druk verscheen.⁷ De druk is bovendien de eerste in een lange reeks uitgaven van getijdenboeken in het Nederlands.⁸ Het Delftse Getijdenboek vormt een belangrijke mijlpaal die binnen de studie van de historische letterkunde onterecht over het hoofd is gezien. Waarom dat laatste het geval is, laat ik hier in het midden. Het lijkt me belangrijker om de druk zelf nader onder de loep te nemen.

Het meest gelezen Nederlandstalige boek van de late middeleeuwen in gedrukte vorm uitgeven was nog niet zo eenvoudig: het ging immers om een type boek – een tekstcomplex – waarvan de samenstelling wisselend was. Welke keuze(s) maakte Van der Meer? Als laatmiddeleeuwse drukker nam hij in zijn overwegingen uiteraard andere zaken mee dan een twintigste-eeuwse uitgever van een wetenschappelijke editie, zoals Nicolaas van Wijk bij het maken van de editie *Het getijdenboek van Geert Grote* in 1940.⁹ De verschillen tussen de moderne editie en het Delftse Getijdenboek helpen om Van der Meers druk beter te kunnen plaatsen. Tegelijkertijd laat zo'n analyse zien dat de getijden veel meer variatie vertonen dan Van Wijks editie doet vermoeden. Ondanks haar tekortkomingen, is deze editie als standaard gaan gelden.¹⁰ Varianten die wel worden opgemerkt, worden in latere studies vaak weer genegeerd. Een goed voorbeeld is de hieronder besproken variant van de korte getijden van het Heilig Kruis.

(1595)', *Trajecta* 16 (2007), pp. 5-29, aldaar pp. 10-13. Van Duijn, *De Delftse Bijbel*, pp. 102-108 noemt in zijn analyse van de vroege Delftse uitgaven het getijdenboek niet.

7 Het Duitstalige gebedenboek gedrukt in Augsburg in 1471 (ISTC, ig00112700) is in de ISTC opgenomen als 'Gebetbuch (Horae)' en bevat wel elementen van een getijdenboek (boetpsalmen en litanie) maar strikt genomen geen getijdenteksten (zoals de Mariagetijden). Het 'Gebetbuch (Horae)' van circa 1476 (Ulm, Johann Zainer; ISTC ig00112800) bevat losse (heiligen)gebeden geordend volgens het kerkelijk jaar. Hetzelfde lijkt op te gaan voor het 'Gebetbuch (Horae)' van rond 1480 (Ulm, Conrad Dinckmut; ISTC ig00112900). Wat precies de inhoud was van het te Lübeck gedrukte Nederduitse 'Bedeboek (Horae)' van 1478 (ISTC, ig00113060), waarvan het enige bekende fragment verloren is gegaan, is lastig te achterhalen. In 1479 en 1480 verschenen tweetalige getijdenboeken in het Latijn en Frans (ISTC, ih00344400 en ih00417700).

8 Rond 1500 verplaatst de productie van Nederlandstalige getijdenboeken zich voor een deel naar Parijs. Inhoudelijk verschillen de latere edities substantieel van het Delftse Getijdenboek. Een nadere analyse is onderdeel van het bovengenoemde ERC Starting Grant project 'Pages of Prayer. The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550'.

9 N. van Wijk (ed.), *Het getijdenboek van Geert Grote; naar het Haagse handschrift 133 E 21* (Leiden: Brill, 1940).

10 Desplenter, 'Lofzangen overghesedt en gheprent', p. 8.

EEN COMPLEET GETIJDENBOEK MET INGEBOUWDE FLEXIBILITEIT

Het Delftse Getijdenboek, waaraan op 8 april 1480 de laatste hand werd gelegd in Van der Meers werkplaats, is opmerkelijk compleet. Kennelijk sprak deze keuze voldoende lezers aan, want in de zomer van 1484 produceerde Van der Meer een tweede, vrijwel ongewijzigde, druk.¹¹ De editie opent met astronomische tabellen en een kalender voor het bisdom Utrecht en bevat achtereenvolgens de korte getijden van het Heilig Kruis, de getijden van Onze Lieve Vrouw, de getijden van de Eeuwige Wijsheid, de dodenvigilie, de boetpsalmen met de heiligenlitanie, de getijden van de Heilige Geest, de lange getijden van het Heilig Kruis, en de Honderd Artikelen van Henricus Suso. De gebeden tot de lijdenswerktuigen van Christus op naam van Gregorius (versie met zes verzen) vormen de opening van het deel met korte gebeden dat iets meer dan twee katernen omvat en onderverdeeld kan worden in (1) gebeden ter voorbereiding op of na het ontvangen van de Heilige Communie, (2) de suffragieën tot heiligen apostelen, evangelisten, martelaren, belijders en, en (3) gebeden voor tijdens de mis (zie tabel 1). Bij de gaat het om een ‘universeel’ gebed tot elk van de groepen heiligen waarin de bidder telkens zelf de naam van degene kan invullen die men om voorspraak wil vragen.

Kopers konden bovendien nóg een tekst aan hun boek toevoegen: de getijden van het Heilig Sacrament werden door Van der Meer op een afzonderlijke set katernen aangeboden. Deze optionele tekst kon al naar gelang de wensen van de gebruiker op een plek voor- of achterin worden ingebonden.¹² Van der Meer bouwde zo een zekere mate van flexibiliteit in, die geïnspireerd lijkt op de productie van handgeschreven getijdenboeken, waarbij teksten als afzonderlijke eenheden in één of – vaker – meer katernen werden geproduceerd.¹³ Kathryn Rudy introduceerde hiervoor de term modulaire productie.¹⁴ In de vervaardiging van de Delftse Bijbel pasten Van der Meer en zijn zakenpartner Mauricius Yemantszoon een soortgelijk procedé toe waarbij compositie-eenheden door kopers naar eigen

11 Delft: Jacob Jacobszoon van der Meer, 19 July 1484 (1STC, ih00430000).

12 De katernen met de getijden van het Heilig Sacrament komen – in hetzelfde zetsel – voor in exemplaren van beide drukken (1480 en 1484). Zie hierover de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> (8 april 2024), nr. 13424.

13 L.M.J. Delaissé, ‘The importance of books of hours for the history of the medieval book’, in U.E. McCracken, L.M.C. Randall en R.H. Randall (red.), *Gatherings in honor of Dorothy E. Miner* (Baltimore: Walters Art Gallery, 1974), pp. 202-225, aldaar pp. 212-215.

14 K.M. Rudy, *Piety in pieces. How medieval readers customized their manuscripts* (Cambridge: Open Book, 2016), met name p. 17 e.v.

Afb. 1 Het begin van de lange getijden van het Heilig Kruis met Zuid-Hollands penwerk (Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 8 april 1480). Düsseldorf, Heinrich Heine Universität Düsseldorf, PRTHEOL-I-282:INK.

inzicht konden worden gecombineerd.¹⁵ Uiteraard hadden kopers ook alerhande andere mogelijkheden om het gedrukte boek naar hun wensen in te richten, bijvoorbeeld door hun exemplaar te laten verluchten (Afb. 1), uit te breiden met (handgeschreven) teksten, of samen te voegen met een (deel van een) exemplaar van een andere druk.¹⁶

Afgaand op bovenstaande beschrijving, bevat het Delftse Getijdenboek alle teksten die tot de vertaling van Geert Grote worden gerekend (vijf getijden, de zeven boetpsalmen, de litanie van alle heiligen en de dodenvigilie) en meer (Suso's *Honderd artikelen*, de losse gebeden, en – indien gewenst – de getijden van het Heilig Sacrament). In de volgorde waarin de teksten aan de lezer worden gepresenteerd, springt een aantal punten in het oog. Zo wijkt de positie van de dodenvigilie vóór de boetpsalmen met litanie af van het algemene patroon in handschriftelijke getijdenboeken. Ook het feit dat de dodenvigilie en boetpsalmen met heiligenlitanie

¹⁵ Van Duijn, *De Delftse Bijbel*, pp. 109-120. Idem, 'De Delftse Bijbel (1477)', p. 180.

¹⁶ Onderzoek naar de afzonderlijke exemplaren wordt verricht in het kader van het onder n. 8 genoemde project.

gevolgd worden door nog twee getijden in plaats van de reeks langere teksten af te sluiten, lijkt ongebruikelijk.¹⁷ Opvallend is verder niet alleen dat de druk zowel de korte als de lange getijden van het Heilig Kruis bevat – op basis van onderzoek van Rudolf van Dijk blijkt dat dit slechts zeven maal het geval is in een corpus van 129 getijdenboeken – maar ook dat de korte getijden van het Heilig Kruis direct na de kalender gepositioneerd zijn, nog voor de getijden van Onze Lieve Vrouw.¹⁸

Bij de opbouw van de druk (zie tabel 1) valt op dat juist de korte getijden van het Heilig Kruis op een afzonderlijk katern zijn gedrukt dat gesig-neerd is met de hoofdletter A (A¹), terwijl alle katernen vanaf de getijden van Maria doorlopend zijn gesigneerd met kleine letters (a-x⁸⁶).

TABEL 1 OVERZICHT VAN DE INHOUD VAN HET DELFTSE GETIJDENBOEK

[i-ij]2 [i-ij]6	Kalender en astronomische tabellen
A1r-A4v	Korte getijden van het Heilig Kruis
a1r-d6r	Getijden van Onze Lieve Vrouw
d7r-f7r	Getijden van de Eeuwige Wijsheid
f8r-k4r	Dodenvigilie
k5r-l4r	Boetpsalmen
l4r-m3v	Litanie
m5r-p1r	Getijden van de Heilige Geest
p2r-siv	Lange getijden van het Heilig Kruis
s3r-v6r	Henricus Suso, Honderd artikelen
v7r-y5v	Additionele gebeden: Gebeden tot de lijdenswerktuigen van Christus op naam van Grego- rius Communiegebeden ‘Universele’ suffragieën Gebeden voor tijdens de mis
y6r	Colofon en drukkersmerk
aa-ff8	*Getijden van het Heilig Sacrament [optioneel]

De afwijkende katernsignatuur duidt er vermoedelijk op dat Van der Meer pas in de loop van het productieproces besloot om de korte getijden van het Heilig Kruis aan zijn editie toe te voegen. Wellicht waren ze geen onderdeel van de (handschriftelijke) legger die hij voor de andere teksten

17 Vgl. R.Th.M. van Dijk, ‘Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken’, in Th. Mertens (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* (Amsterdam: Prometheus, 1993), pp. 210-229 en 434-437.

18 Van Dijk, *Methodologische kanttekeningen*, p. 227.

heeft gebruikt. Dit kan ook de afwijkende positie van de korte getijden van het Heilig Kruis vóór de getijden van Maria verklaren: omdat het begin van de andere teksten niet samenvalt met het begin van een katern, kon de katern met de korte getijden van het Heilig Kruis alleen nog maar een plekje direct na het voorwerk krijgen.

UITGEBREIDE TEKSTEN VOOR EEN RIJKE GEBEDSPRAKTIJK

Het Delftse Getijdenboek toont niet alleen een streven naar volledigheid op het niveau van de samenstelling van het getijdenboek. In de afzonderlijke teksten is een soortgelijke tendens waarneembaar. Drie getijden blijken geheel of in belangrijke mate af te wijken van de editie van Van Wijk. In het geval van de getijden van de Heilige Geest blijkt het om de lange getijden van de Heilige Geest te gaan, vermoedelijk eveneens vertaald door Geert Grote.¹⁹ Analooq aan de lange en korte getijden van het Heilig Kruis bestaan ook hier twee verschillende teksten naast elkaar, maar omdat de lange getijden van de Heilige Geest niet in de editie van Van Wijk zijn opgenomen, is er naar de laatste tekst nog maar zeer beperkt onderzoek verricht.²⁰ Vaak wordt het verschil niet opgemerkt of zelfs bewust genegeerd.²¹

De vraag waarom we in het Delftse Getijdenboek juist de lange getijden van de Heilige Geest aantreffen, is met de huidige stand van het onderzoek moeilijk te beantwoorden. Mogelijk hangt de keuze samen met Van der Meers streven naar een zo volledig mogelijk getijdenboek, maar het kan eveneens te maken hebben met een regionale voorkeur voor of verspreiding van deze tekst. Zo stelde Youri Desplenter met betrekking tot psalters reeds vast dat bepaalde ‘facetten in de tekst’ typisch zijn voor bijvoorbeeld de Delftse regio.²²

Twee andere kenmerken van de getijden in het Delftse Getijdenboek lijken de functie van het boek te hebben uitgebreid en de ‘gebedservaring’ van de lezer te hebben verdiept. Gewoonlijk wordt in de lange getijden van het Heilig Kruis vanaf de lauden ieder gebedsuur afgesloten met een

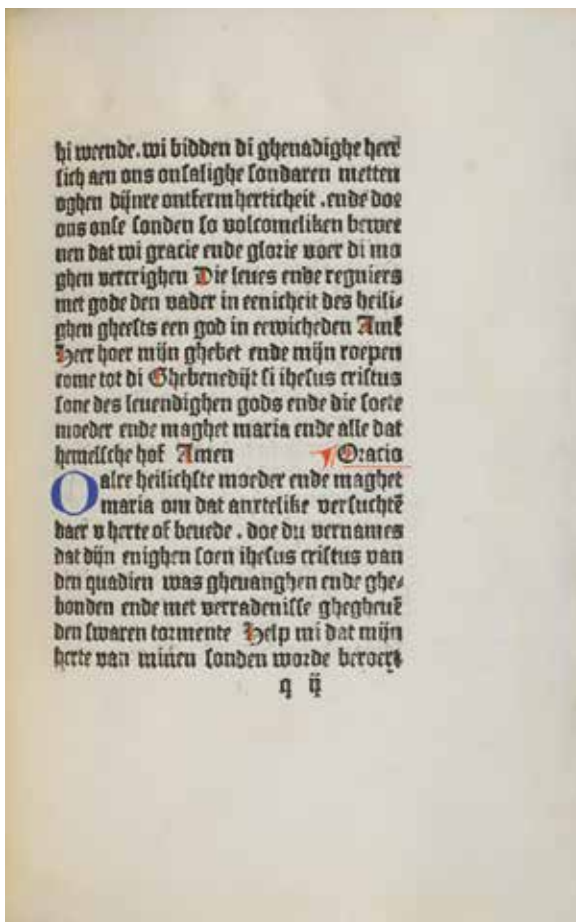
19 L. Wierda, *De Sariijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Zwolle: Waanders, 1995), p. 49. A.J. Geurts et al., *Moderne Devotie. Figuren en Facetten* (Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1984), cat. nr. 24 (pp. 100-103). Van Dijk, ‘Het getijdenboek van Geert Grote’, p. 166.

20 Voor een globale bespreking zie Geurts et al., *Moderne Devotie*, met name p. 101. Wierda, *De Sariijs-handschriften*, p. 190, geeft een schematisch overzicht van de inhoud.

21 J. Deschamps en H. Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*, afl. 15, p. 114, G152.

22 Desplenter, ‘Lofzangen overghesedt en gheprent’, p. 8 e.v.

Afb. 2 Het ingevoegde Mariagebed aan het einde van de lauden in de lange getijden van het Heilig Kruis (Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 8 april 1480). Heinrich Heine Universität Düsseldorf, PRTHEOL-1-282:INK.

gebed dat telkens aansluit bij de gebeurtenis uit Christus' lijdensverhaal verbonden met dat specifieke uur. In het Delftse Getijdenboek is na iedere collecte, die zich dus richt op het lijden van Christus, een gebed tot Maria ingevoegd (Afb. 2). Deze Maria-gebeden stammen uit het *Officium de compassione beatae Mariae virginis* dat werd toegeschreven aan Bonaventura.²³ In hun *Inventaris van Middelnederlandse handschriften* constateren Mulder en Deschamps dat deze *Orationes* wel vaker werden 'ingevlochten' in de getijden van het Heilig Kruis, zowel de lange als de korte.²⁴ Door de toevoeging van de Pseudo-Bonaventuriaanse gebeden werd de aandacht van

²³ Deschamps en Mulder, *Inventaris*, afl. 15, p. 122, G189C.

²⁴ Voorlopig is onduidelijk vanaf wanneer en hoe vaak deze 'invlechting' voorkomt, en bijvoorbeeld of de 'invlechting' een regionaal-gebonden verschijnsel was. Deschamps en Mulder, *Inventaris*, afl. 15, p. 122, G189C, noemen één voorbeeld van een handschrift waarin de Maria-gebeden in de lange getijden van het H. Kruis voorkomen: hs. Brussel, KB, IV 1000, ontstaan in Noord-Holland.

de bidder verschoven naar Maria's medelijden met Christus. Door de toevoeging van deze gebeden werd de devotie tot de smarten van Maria als het ware geïntegreerd in de lange getijden van het Heilig Kruis.²⁵ De tekst faciliteerde zo een overdenking die primair gericht bleef op de Christus' Passie, maar waarin het perspectief van Maria kennelijk niet mocht ontbreken. De ingevlochten Mariagebeden verrijkten de gebeds- en meditatiepraktijk van de lezers.

Een soortgelijk effect werd bereikt door in de korte getijden van het Heilig Kruis niet alle gebedsuren gedurende de hele dag met hetzelfde gebed af te sluiten: in de editie van Van Wijk is dit telkens een 'neutraal' gebed waarin de gelovige Christus oproept om Zijn lijden en kruisdood tussen Zijn oordeel en de ziel te plaatsen, genade te schenken aan de levenden, eeuwige rust aan de overledenen en vrede en eendracht aan de Kerk.²⁶ In het Delftse Getijdenboek is dit 'standaardgebed' slechts éénmaal opgenomen – als laatste gebed aan het einde van de completen – en richten alle andere collecten of slotgebeden zich op een specifiek aspect van Christus' lijden: de gevangenneming (metten), verhoor bij Pilatus (priem), een gebed om genade voor degenen die strijden onder Christus' banier (terts), de verwondingen tijdens de kruisiging (sext), de kruisdood en de doorboring van Christus' zijde (noon), de kruisafneming en zalving (vespers). De verschillende collecten sluiten nauw aan bij de hymne voor elk gebedsuur.²⁷ Deze versie van de korte getijden van het Heilig Kruis komt vaker voor, maar het onderscheid tussen de beide versies wordt slecht sporadisch opgemerkt.²⁸

De verschillende slotgebeden boden de lezer een directere toegang tot de lijdende Christus, en daardoor een effectievere manier om in het gebed – gedurende de hele dag – de passiegebeurtenissen te volgen. Door de verschillende collecten voor elk van de gebedsuren lijken de korte getijden van het Heilig Kruis in zekere zin ook meer op de lange getijden van het Heilig Kruis, waarin elk slotgebed zich eveneens richt op het deel

25 Zoals bekend nam de devotie tot de zeven smarten van Maria aan het einde van de vijftiende eeuw een hoge vlucht en kwam aan het begin van de zestiende eeuw een cultuscentrum tot stand in de Oude Kerk te Delft: G. Verhoeven, 'Delft, O.L. Vrouw van Zeven Smarten', <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/155>.

26 Van Wijk, *Het getijdenboek*, pp. 87-91.

27 Voor een overzicht van de hymnen zie Wierda, *De Sarijs-handschriften*, 189.

28 Indestege signaleerde deze versie in L. Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw* (Gent: Koninklijke Vlaamse Akademie voor Taal- en Letterkunde, 1961), pp. 18-22 (n. 1). Reynaert constateerde dat Gent, Universiteitsbibliotheek, 205 1 deze versie bevat: J. Reynaert, 'Het Middelnerlandse gebedenboek van de Brigittinessen te Dendermonde (Hs. Gent, Universiteitsbibliotheek 205)', *Jaarboek De Fonteyne* 31 (1980-1981), pp. 29-48, aldaar p. 39, noot 22. Deschamps en Mulder, *Inventaris*, afl. 15, p. 114, nr. G153, merken het bestaan van de verschillende versies niet op.

van het lijdensverhaal dat met dat uur verbonden is. Evenals de Mariagebeden toegevoegd aan de lange getijden van het Heilig Kruis, maakten de verschillende slotgebeden de korte getijden van het Heilig Kruis tot een tekst die meer details prijs gaf over de Passie. Onder de vele gelovigen – religieuzen én leken – die de tekst als onderdeel van hun dagelijkse of wekelijkse gebedspraktijk lazen, zal dit tot een intensievere overdenking van Christus' lijden hebben geleid.

CONCLUSIE: EEN 'REGIONAAL' GETIJDENBOEK VOOR EEN BREED LEZERSPUBLIEK?

Het Delftse Getijdenboek biedt verschillende aanknopingspunten voor verder onderzoek, waarin ruimte moet zijn voor significante verschillen – niet alleen in de samenstelling en in de volgorde waarin de teksten geplaatst zijn, maar juist ook in de getijdenteksten zelf. Dit soort verschillen kunnen wijzen op uiteenlopende voorkeuren onder de lezers, al dan niet regionaal bepaald en mogelijk te verbinden met lokale verschillen in de handschriftelijke overlevering. José van Aelst constateerde al dat van Suso's *Honderd artikelen* de Noord-Nederlandse bewerking is opgenomen in het Delftse Getijdenboek. De meeste handschriften met deze bewerking zijn uit Zuid-Holland afkomstig, met Delft als 'brandpunt'.²⁹ Geldt dit ook voor de andere teksten in Van der Meers getijdenboek? Meer algemeen: kozen de drukkers van de vroegste Nederlandstalige getijdenboeken – voordat de drukken elkaar onderling beïnvloedden en exemplaren van drukken als legger voor handschriften dienden – voor een 'regionale' legger?

De opbouw van het Delftse Getijdenboek doet vermoeden dat verschillende leggers werden gecombineerd en laat tevens zien dat Van der Meer rekening hield met persoonlijke voorkeuren. Hij ging commercieel te werk en had bewust oog voor verschillende typen lezers. Wat betreft de 'modulaire' productie van getijdenboeken verdient de continuïteit tussen handschrift en druk eveneens nadere studie. Voorlopig onderzoek naar een beperkt aantal exemplaren van beide drukken van Van der Meer (1480 en 1484) laat zien dat het boek werd gelezen door zowel (relatief welge-

²⁹ J. van Aelst, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Honderd artikelen* (Hilversum: Verloren, 2011), pp. 264-267. Over deze tekst en Delftse handgeschreven getijdenboeken, zie ook H.C. Wüstefeld en A.S. Korteweg, *Sleutel tot licht. Getijdenboeken in de Bibliotheca Philosophica Hermetica* (Amsterdam: In de Pelikaan, 2009), pp. 56-60.

stelde) leken als religieuze gemeenschappen buiten Delft.³⁰ Van der Meers getijdenboek lijkt brede lagen van de laatmiddeleeuwse samenleving te hebben bediend, door zijn toegankelijkheid misschien nog wel meer dan de Delftse Bijbel.³¹ Alleen al daarom verdient het Delftse Getijdenboek een plek in de Nederlandse literatuur- en boekgeschiedenis.

30 Een exemplaar van de druk van 1480, thans in de Universiteitsbibliotheek Cambridge (Inc.5.E.2.2[2815]), bevat een notitie van een zuster van het tertiariissenconvent van Sint-Ursula te Schiedam: 'dit booc hoirt den besloten Conuenten der susteren van Sinte vrselen binnen Cschyedam Hylllegont symon Ians dochter' (aantekening geciteerd naar de online catalogus, https://discover.lib.cam.ac.uk/permalink/f/tgok8/44CAM_ALMA21283462020003606 (8 april 2024). Een exemplaar van de druk van 1484 behoorde volgens de bezittersaantekening achterin het boek toe aan een weduwe uit Hoorn (Urbana, University Library of Illinois at Urbana-Champaign Library, Incunabula 264.02 C28h0D1484).

31 Over de bezitters van de Delftse Bijbel: Van Duijn, *De Delftse Bijbel*, pp. 141-151.

Van de Reynaert tot Moeder de Gans, van vrome liederen tot fan fiction en van een los blad perkament tot het boekenbezit van een Leidse student, in *Trouw aan de tekst* komt bijna alles aan bod dat anno 2024 het beeld van de historische Nederlandse letterkunde bepaalt. Korte artikelen over teksten, methoden en genres laten zien dat de studie van oudere literatuur voortdurend en opnieuw relevant is voor inzicht in processen binnen de cultuurgeschiedenis tot op de dag van vandaag – in samenwerking met allerlei verwante (historische) disciplines. Dit boek bundelt bijdragen van historisch- en modern-letterkundigen, taalkundigen, codicologen, boekwetenschappers en kunsthistorici die allen op eigen wijze trouw aan de tekst zijn en met elkaar de rijkdom van een vak willen tonen aan iedereen die (actieve) interesse heeft voor de praktijk van historische letterkunde en zich daarin wil laten inspireren.

Trouw aan de tekst verschijnt ter gelegenheid van het afscheid van Wim van Anrooij als hoogleraar Nederlandse literatuur tot aan de Romantiek van de Universiteit Leiden.

